

शब्दांसोबत . . शब्दांच्या पलीकडे

नीलिमा किराणे

“उद्या मराठीचा पेपर आहे . प्रश्नांची उत्तरं येतायत पण ते निबंध, पत्रलेखन आणि व्याकरण-अगदी वोअर होतं .”

“इंग्रजीचे धडे वाचायला छान वाटतं पण एस्से आणि प्रेसी रायटिंग किती वोअर . दहावीला पण आहे का ग ही कटकट ?

“हिंदी सिनेमा पाहताना छान वाटतं . पण हिंदीचा अभ्यास किती कंटाळवाणा”

“म्हणूनच मी हिंदी संस्कृत घेतलंय . स्कोअरिंग आहे . अभ्यासपण फार नाही करावा लागत”

“वारावीला सर्वात जास्त नापास मराठीत झालेत”

भाषा विषयांवद्दलच्या या सर्वत्र ऐकू येणाऱ्या चर्चा-प्रतिक्रिया . शिक्षणाचं माध्यम मराठी असावं की इंग्रजी? हा नंतरचा वाद पण एकुणच भाषाविषयाचा कंटाळा सार्वत्रिक झालाय . मुलांना लिखाण नकोसं झालंच आहे, पण त्यातही भाषा विषयामधलं लिखाण जास्त नकोसं झालंय . त्यामुळे चिंतेत पडलेल्या पालकांच्या एका गटानं मुलांसाठी ‘सृजनशील लेखन-क्रिएटीव्ह रायटिंग’ च्या शिविरासाठी मला आमंत्रित केलं . एवढ्या मोठ्या संख्येतल्या पालकांची ही तकार पाहून ठरवलं की ‘मुलांना भाषा वोअर होते म्हणजे नक्की काय होतं?’ तेच आधी शोधूया .

गटामध्ये पाचवी ते आठवीची दोन्ही माध्यमांत शिकणारी मुलं होती . त्यामुळे आमच्या संवादाला भाषेचं बंधन नव्हतं . ‘भाषा कशामुळे वोअर होतात?’ याचं उत्तर पटकन कुणाला सुचलं नाही . एकजण म्हणाली, “मराठीचा काय अभ्यास करायचाय? असं वाटतं . पण लिहिताना आठवलं नाही .” कुणाला व्याकरण आवडत नव्हतं . कुणाला जुन्या काळच्या

भाषांमधले धडे, कविता समजत नव्हत्या. केशवसुत मुद्धा आणि शेक्सपीअरमुद्धा. मराठी मुलांना इंग्रजीचीच कुठेच भीती होती. निबंध, पत्रलेखन तर सर्वांनाच कुठल्याच भाषेतून नको होतं.

‘निबंध का आवडत नाही?’ हे शोधण्यासाठी आम्ही सर्वात सोपा विषय घेतला, ‘माझी आई : My Mother’ आणि काय लिहायचं यावर गप्पा सुरू केल्या. माझ्या आईचं नाव, ती काम काय करते, तिला कुठले पदार्थ चांगले करता येतात, ती माझ्यासाठी कायकाय करते, अशी पाच सात वाक्यं झाल्यावर पुढे गाडीच सरकेना. तसं कुणालातरी सापडलं,

‘ऑटी, विचार करायलाच वोअर होतं. काय लिहायचं तेच कळत नाही, मग आणखी वोअर होतं.’

‘म्हणजे निबंधासारखं काहीही मनानं लिहायचं असेल किंवा सात आठ ओळींपेक्षा जास्त लिहायचं असेल की थांबल्यासारखं वाटतं? पुढचा रस्ता बंद झाल्यासारखा वाटतो?’

‘हो.’

‘म्हणजे लिहिण्याच्या आळसापेक्षा विचार करण्याचा आळस हे खरं कारण आहे का?’

‘हो बहुतेक. आणखी असंपण वाटतं की याचा उपयोग काय आहे? एकमेकांशी बोलण्याइतकी भाषा तर आपल्याला येतेच. आपल्याला लेखक विखरक व्हायचं नाहीये, सायन्सलाच जायचंय तर तीन तीन भाषेचे विषय कशाला शिकायचे? शिवाय त्यात मार्कही कमीच पडतात.’ मुलांना एकेक कारण सापडत गेलं.

‘आर्टसमध्ये करिअर करायचं असेल पॉलिटिक्स, सायकॉलॉजी, इतिहास, भूगोल असे आपल्याला हवे असतील ते विषय करायचे. भाषांमध्ये करिअर करायचं नसेल तर भाषा शिकायच्याच कशाला?’ एका मुलानं कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या त्याच्या ताईचे विचार सांगितले.

त्या दिवशी मुलं घरी गेली ती माझ्या डोक्याला एक किल्ली देऊन. भाषेकडे परीक्षा देण्याचा विषय म्हणून पाहिलं आणि मार्काचा चश्मा लावला की

असं होणारच होतं . भाषा ‘माध्यम’ असणं म्हणजे काय? भाषा चांगली किंवा वाईट असल्याचे परिणाम कशाकशापर्यंत पोहोचतात?, भाषेचा संबंध विचारशक्तीशी आणि सृजनशीलतेशी कसा आहे? हे गप्पांमधून मुलांपर्यंत सहजपणे पोहोचायला हवं होतं किंवा त्यांच्याचकडून बोलताबोलता बाहेर यायला हवं होतं . ‘माध्यम’ हे किती सर्वार्थानं व्यापक असू शकतं याची झलक मुलांना दिसायला हवी होती . तीही त्यांच्याशी संबंधित विषयातून आणि सोपी होऊन .

•••

दुसऱ्या दिवशी आम्ही एक शब्द मोजायचा खेळ घेतला .

‘समजा हैद्राबादजवळच्या एखाद्या खेड्यातून एक कुटुंब पोटासाठी इथे आलंय . नवरा बायको दोघंही दिवसभर बांधकामावर मजुरी करतात . पहाटे उठून आई काहीतरी खायला करून ठेवते . पाच-सहा भावंडं घरात असतात . शाळेत जात नाहीत . त्यांची मातृभाषा तेलुगू . हिन्दी थोडी येते . इथे राहातायत म्हणून मराठीतले काही शब्द माहीत आहेत . तर ही मुलं कुणाकुणाशी कायकाय बोलत असतील? सगळ्या भाषांतले मिळून त्यांच्याकडे शब्द किती असतील? आपण शोधू या .’

‘तेलुगूत खाण्यापिण्याबद्दल बोलत असतील, मुलंमुलंघ घरी म्हणजे भांडणं जास्त असणार, आईबावांना परत कधी येणार? उशीर का झाला? असं विचारत असतील . आल्यावर एकमेकांच्या तक्रारी करत असतील . शेजारच्या मुलांशी हिंदीत भांडत असतील तर ‘तेरेकू दिख्वाऊंगा, शाणा मत बन’ असं काहीतरी बोलतील, तेलुगू आणि हिंदीतल्या ‘शिव्या’ देत असतील . मराठीत दुकानदारांशी बोलायला डाळ, तांदूळ, भाजी असे शब्द लागत असतील’ अशी आमची यादी होत होत साधारण पाचसहाशे शब्दांपर्यंत पोहोचली .

‘म्हणजे तीनही भाषांतले मिळून त्यांच्याकडेच शब्द फक्त पाचशे, तेही मुख्यतः रोजचा संवाद, खाणं आणि भांडणाबद्दलचे . तुमच्याकडेच फक्त

खाण्याच्या संदर्भातले सगळ्या भाषांमध्येले मिळून पाचशे शब्द असतील? आणि एकुण शब्द? पाच हजारापर्यंत?’ मुलांना पटतं .

‘आता सांगा, ही मुलं विचार किती करू शकतील? त्यांना जे वाटतं ते किती चांगलं मांडू शकतील? जवळच्या शब्दसंपत्तीचा विचार केला तर कालच्या ‘माझी आई’ या विषयावर त्यांना किती सांगता येईल आणि तुम्ही किती सांगू/लिहू शकाल्या पाहिजे?’ मुलं विचारात पडतात .

‘त्यांना फारतर पाचसात ओळी सांगता येतील . आम्ही ठरवलं तर दोन पानं सुद्धा लिहू शकतो .’

‘का? तुमच्याकडे त्यांच्यापेक्षा काय जास्त आहे?’

‘आमच्याजवळ शब्द जास्त आहेत, आम्हाला शाळा, भटकणं यामुळे अनुभव जास्त आहे . त्यामुळे आम्ही विचारपण त्यांच्यापेक्षा जास्त करू शकतो .’ मुलं मुद्याला पोहोचतात . एखादी गोष्ट ‘नसणं’ किती त्रासदायक असू शकतं हे कळलं की ‘असण्या’चं महत्त्व जास्त नीट समजतं . तसं त्यांचं झालेलं असतं .

‘म्हणजे तुम्ही शब्दांनी श्रीमंत आहात . तुम्हाला येणाऱ्या सगळ्या भाषांतले शब्द घेतले तर तुम्ही प्रचंडच श्रीमंत आहात . खरं म्हणजे भारतात सर्वांनाच किमान तीन भाषा आणि दोन तीन बोलीभाषा येतातच . त्यामुळे भाषांची किंमतच कळत नाही आपल्याला . तुमच्याहीकडे भाषांची - शब्दांची श्रीमंती आहेच . पण ‘मला वोअरच होतं’ अशा कुठल्यातरी तुमच्याच मनातल्या तुणतुण्यामुळे तुम्ही विचार करायचा टाळता आहात . अडलात की लगेच आळस वर येतोय . हो ना ?’ मी मुलांना कालचा संदर्भ देत विचारलं .

‘पण ताई, आता तुम्ही म्हणताय तसं शब्दांचं महत्त्व कळलं तरी आम्ही अडतोय त्याचं काय ? काल आम्हीतरी ही मुलं सांगतील त्यापेक्षा फार वेगळं कुठे सांगू शकलो?’ मुलं अस्वस्थ झाली . आपल्याकडची शब्दसंपदा एवढी असतानाही आपण सांगू - लिहू शकत नाही याची खंत आज त्यांना पहिल्यांदा वाटली असावी .

‘कारण तुमचा विचार कमी पडतोय . पण शब्द जवळ असतील आणि विचार करायचा असं एकदा ठरवलं ना, की सोपं असतं . तुम्ही काल आईवद्दल जे सांगितलं ते आईवद्दल नव्हतंच . आई ‘तुमच्यासाठी’ काय करते हेच सांगत होतात . ‘तुमचेच’ आवडते पदार्थ सांगत होतात . आता स्वतःला वाजूला काढून आईकडे पाहा वरं . आपण आईला विचारायला प्रश्न काढू . ‘तिचं माहेरचं नाव, गाव, तिचे आईबावा काय करायचे?’, शाळा कुठली होती?, मित्र मैत्रिणी कोण होते, तिला कुठला खेळ आवडायचा, तिचा आवडता पदार्थ कुठला, तिचे आवडते नट - नटी, सिनेमा, गाणी कोणती, तुमच्या बावांवद्दलच्या, लगनावद्दलच्या आठवणी, तिला राग कशामुळे येतो, आनंद कशामुळे होतो कितीतरी प्रश्न विचारता येतील . प्रत्येकाच्या आईची उत्तरं वेगळी असतील त्यामुळे प्रत्येकाचा निबंध वेगळा होईल . आणि तो दोनतीन पानांपेक्षासुद्धा मोठा होईल की नाही?

मुलांना पटलं . विचार करायला शिकणं देखील वाटलं तेवढं अवघड नसतं हे पण लक्षात आलं . मनात प्रश्न निर्माण व्हायला पाहिजेत हे समजलं . मग आम्ही ‘माझे बाबा’ वद्दल पण असाच विचार केला . प्रश्न काढले . मुलांना आई बावांची एवढी तपशीलवार माहिती नव्हतीच . त्यामुळे आज घरी गेल्यावर आईबावा, आजीआजोबांशी बोलून जमेल तेवढं लिहून आणायला सांगितलं . दुसऱ्या दिवशी सर्वांनी आपापल्या आईवडिलांच्या गोष्टी गटात शेअर केल्या . शाळेतल्या एका ठरीव निबंधाच्या माध्यमातूनच आम्ही असे घराघरात आणि भूतकाळात फिरून आलो . मुलांना या प्रात्यक्षिकातूनच वरंच काही नवीन कळलं होतं .

‘भाषाच नसती तर ही सगळी मजा आपल्याला जमली नसती . जे सांगायचंय त्यासाठी नेमके शब्द नसते तर आपल्या आईबावांच्या गमती आपण एकमेकांपर्यंत पोहोचवू शकलो नसतो . भाषेकडे विचार करण्याचं आणि पोहोचवण्याचं ‘माध्यम’ म्हणून पाहिल्यावर मुळीच कंटाळा आला नाही . आई बावांशी बोलून एवढी माहिती गोळा केल्यावर दहा ओळींच्या निबंधाचं दडपण वाटलं नाही . योग्य प्रश्न शोधल्यावर त्यांची उत्तरं आपल्याला पुढे नेत

जातात हे लक्षात आलं. शिवाय सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे अभ्यास या विषयाशिवाय आईबाबांशी गप्पा झाल्या. नेहमीपेक्षा वेगळे आईबाबा सापडले.

खुशीत आलेल्या मुलांना विचारलं, 'आता मराठी माध्यमाच्या मुलांनी हाच निबंध इंग्रजीत लिहायचा आणि इंग्रजी माध्यमाच्या मुलांनी मराठी किंवा हिंदीत लिहायचाय असं सांगितलं तर कुठे अडचण येईल? साधा निबंध चालेल. थोडं चुकलं तरी चालेल. तुमच्या मूळ भाषेइतका उत्तम नाही झाला तरी चालेल.'

'काही शब्द आणि क्रियापदं अडतील.' मुलं म्हणाली.

'ते मला किंवा आईबाबांना विचारा किंवा डिक्शनरीत पाहा आणि उद्या लिहून आणा' असं सांगितल्यावर मुलांनी दुसऱ्या दिवशी तेही बरंच चांगलं करून आणलं. दुसऱ्या भाषेत लिहिण्यात आज कुठेच कमीपणा किंवा मोठेपणा वाटला नाही. किंवा फार अवघड, नकोसं पण वाटलं नाही. कारण जे सांगायचं होतं ते त्यांच्यापाशी तयार होतं आणि ते त्यांचं स्वतःचं होतं.

अर्थातच मुलांपर्यंत जे पोहोचायचं ते पोहोचलं होतं आणि 'कुठल्याही' भाषेची मजा कशी घ्यायची, शब्द कसे वाढवायचे ते समजून घेण्यासाठी आता ती मनापासून तयार होती. भाषेचं सौंदर्य, तिची मांडणी, साहित्य, कविता असं हळूहळू पुढे जाण्याचा रस्ता आता थोडासा दाखवून दिला तरी मुलं आपलीआपण जाऊ शकणार होती. 'इंग्रजी माध्यम चांगलं की मराठी माध्यम?' या वादाच्या पलीकडे जाऊन मुलं भाषेनं दिलेल्या सृजनशीलतेपर्यंत पोहोचून आली होती, तो ब्लॉक निघाला होता हे जास्त महत्त्वाचं होतं. किमान तेवढ्या गुपला तरी 'या भाषांचं करायचं काय?' हा प्रश्न यापुढे पडणार नव्हता.

पण माझं काम अजून संपलं नव्हतं. आता या मुलांच्या पालकांच्या गटासाठी एक सेशन घ्यायला हवं होतं. मुलांनी अनुभवलेलं पालकांनाही दाखवायला हवं होतं. शिवाय मुलांना विषयाप्रमाणे प्रश्नांपर्यंत पोहोचायला कशी मदत करायची, क्विटीव्ह रायटिंग कशातून निर्माण होतं ते सांगायला हवं

होतं . मुलांना किमान 'माझी आई किंवा 'My Mother' असे निबंध तरी निबंधाच्या पुस्तकातून उतरवायला सांगू नका हेही सांगायचं होतं आणि 'विचार कसा करायचा?' हा प्रश्न परीक्षेत विचारत नसले तरी मुलांना विचारच करता येत नाहीये ही गोष्ट गंभीर आहे हेही जमलं तर पालकांना सांगायचं होतं .

पूर्वप्रकाशन : लोकसत्ता-चतुरंग-विकसन : ७ मे २०११